

С. Ю. Римаренко*

ІНДИВІДУАЛЬНІ І КОЛЕКТИВНІ ПРАВА: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

В сучасному світі існує принаймні дві, на перший погляд, протилежні тенденції. З одного боку, відбувається черговий етап відчуження політичних та економічних повноважень окремих держав та їх узагальнення на більш високому рівні, з іншого — можна постійно спостерігати спалахи сепаратизму, різного ґатунку радикальних проявів та, щоправда, значно рідше, ізоляціонізму. Безліч прикладів дає Європа.

В рамках першої тенденції тут відбивається певне розмивання поняття громадянства (дебати про введення подвійного громадянства в Німеччині; допущення іноземців до виборів у місцеві органи влади; та й взагалі уніфікація в рамках “Єдиної Європи”, наприклад, фракції в Європейському парламенті формуються не за національним, а за політичним списком, планується введення загальноєвропейських виборчих списків та ін.), в рамках другої — розпад Югославії, Чехословаччини, постійні протистояння на етнічному (релігійному) ґрунті у цілій низці європейських країн (валони та фламандці у Бельгії, баски, корсиканці, жителі північної Італії) — явище, що не можна пояснити лише винятком з правил, і в будь-якому випадку не можна ігнорувати. Відбулися значні зміни в міжнародно-правовому визначенні понять “народ (населення) держави”, “державна територія”, “політичне самовизначення націй”, “ідентифікація етнічної спільноти” та ін. Більше того, національно-етнічні критерії стають предметом політичних маніпуляцій.

Але, попри все, сьгоднішній рівень цивілізації та правосвідомості (навіть в Україні) дозволяє говорити про первинність міжнародного права серед інших факторів, що впливають як на міждержавні відносини, так і на внутрішньополітичні процеси в державах. Розуміючи норми міжнародного права як загальні “правила гри”, норми поведінки, що є обов’язковими для держав та інших суб’єктів міжнародного права слід розглядати їх як загальнообов’язкові¹. Адже порушення будь якою державою принципів міжнародного права розглядається іншими суб’єктами міжнародних відносин як порушення світового правопорядку.

Одним із базових принципів міжнародного права (поряд із принципом суверенної рівності держав, непорушності кордонів, територіальної цілісності ...) є принцип загальної поваги до прав людини. При цьому, не можна сказати, що сьогодні всі принципи, навіть теоретичні питання вже є вирішеними. Виникають нові, “покоління прав людини”, іншої трактовки вимагають попередні, давно усталені принципи². Навіть, здавалося б, давно вирішене питання про “невідчужені” права людини потребують переосмислення: “абсолютні” права при певних обставинах і за певних процедур можуть бути відчужені (навіть таке невідчужене право, як право на життя). Але, перш за все, на наш погляд, потребує уточнення, чи, скоріше, певного переосмислення, ліберально-індивідуалістичний (за західною традицією) підхід до прав особи, коли вся увага зосереджена на індивіді, а право певних спільнот (соціальних, національних, політичних) залишаються в тіні. Хоча,

© Римаренко С. Ю., 2007

* Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Кураса (Київ), доктор політичних наук, професор

¹ Textbook on International Law. — Oxford, 2005.

² Див. Дук А. Rethinking Rights and responsibilities: the Moral Bonds of community. — Washington D.C., 2005.

в першу чергу, нас цікавить у цьому контексті права національних спільнот, варто подивитися на загальну проблему колективних прав.

Розробка проблеми колективних прав у демократичній традиції конституційного права на початку ХХ ст. не отримала розвитку через свою “тоталітарність”. І лише після Другої світової війни в європейських конституціях почали заявлятися положення про деякі права колективів (Італія, Іспанія та ін.) як елементи колективістського підходу до прав людини в конституційному праві. Щоправда, питання щодо прав певних спільнот (колективів), розглядався досить детально в інших галузях права, наприклад, в громадянському та трудовому праві³. Але головною галуззю права є конституційне право, яке має базові положення, і тут ми маємо безліч прогалин. Більше того, на наш погляд, узагальнюючих досліджень саме в цій галузі досі немає. В той же час в Україні ця проблема не менше, а, мабуть, більш актуальна, ніж у багатьох інших країнах; її вирішення напряду пов’язане з створенням вільного плюралістичного суспільства.

Разом із тим у сучасних конституціях вже давно знайшли закріплення конституційні права деяких соціальних, національних (етнічних спільнот). До їх числа належать, перш за все, соціальна спільнота — народ. Ще в Декларації незалежності США 1776 р. було проголошено право народу на зміну уряду, яке, хоч і було створено за згодою народу, встало на шлях порушення прав народу. Аналогічні положення містяться в документах французької революції 1789 р⁴. Це, безумовно, колективне право, воно не належить окремим індивідам. У сучасних умовах подібні положення містяться в конституціях Німеччини, Словаччини, але їм властивий індивідуалістський характер: йдеться про право кожного на спротив будь якому зазіханню на демократичний устрій. Зрозуміло, що в конституціях є тільки загальний принцип. Ніколи не закріплюються процедурні форми для колективного права народу, та й навряд чи встановлення таких норм у законі є можливим⁵.

У конституціях та міжнародних документах (частіше в останніх) закріплено колективне право етносів — права народів, націй на самовизначення. Воно можливо в різноманітних формах (створення автономії, суб’єкта федерації та ін.) при збереженні етнічного утворення в складі держави (наприклад, в Росії — самовизначення в рамках РФ. Існують різноманітні форми самовизначення, наприклад, створення автономій.

З 2000 р. автономією стали, наприклад, Шотландія та Уельс в Великій Британії, автономією є Корсика у Франції, Аландські острови, населені переважно шведами, у Фінляндії. У Китаї існує більш ніж 150 автономних утворень. У той же час не є зовсім зрозумілим межі колективних прав, ймовірність їх застосування до окремих суб’єктів. Зрештою, сучасне конституційне право — це, перш за все, (але не тільки) основи взаємовідносин особи, колективу, держави та суспільства. Основним нашим підходом до особи є розуміння її як складної і водночас найважливішої проблеми в умовах транзитного суспільства. Головне призначення права при цьому — упорядкування соціальних відносин та забезпечення автономії особи, захист прав людини та її свобод, серед яких немає права бути нелюдиною.

Важливою особливістю прав людини як феномена світової культури є їх дуалістичний характер. З одного боку, права відображають важливу атрибутивну якість, життєву потребу людини бути самотньою особою, самим собою. З іншого

³ Stanford Journal of Civil Rights and Civil Liberties. — Vol. 1, issue 1, Stanford, 2005.

⁴ Див. Brown W. The Underlying Principles of Modern Legislation. — Clark, N.J., 2005.

⁵ Ibid.

ж, права людини визнаються у якості складової частини правової системи суспільства, що надає їм юридичну силу та забезпечує їх визнання та захист державою. Внаслідок цього людина водночас є і приватною особою, і громадянином певної держави. Роздвоєння особи на “людину” та “громадянина” було зведено ще у часи Французької революції у ранг державної доктрини. Протиставлення ж цих двох понять та відкидання пріоритетності природних прав людини призвело до величезних людських жертв. Причому природні, невід’ємні права людини не даровані їй державою, вона наділена ними з народження, їх не можна надати іншій людині. Якщо відняти у людини право на життя, свободу, безпеку, включаючи екологічний розвиток, повагу людської гідності, невтручання в особисте життя, право на участь у суспільних системах, володіння та розподілення власності чи ж право на спротив пригніченню та дискримінації та ряд інших життєво важливих прав, то людська індивідуальність щезне, втратить свою неповторність. Невід’ємні права відображають природу людини, суть якої — духовна свобода. “Людина — першопочатково вільна, якщо вона людина. Свободу не можна ні з чого вивести, в ній можна лише першопочатково перебувати” (М. Бердяєв).

Заклик світового співтовариства “Всі права для всіх” повинен постійно і наполегливо втілюватися у життя. Причому загальні права людини передбачають введення не єдиного культурного стандарту, а єдиного рівня захисту прав людини, необхідного для захисту людської гідності. Як правовий стандарт, прийнятий світовим співтовариством, загальні права людини є консенсусом, а не культурним імперативом якого-небудь конкретного регіону світу. Вони постають як загальнолюдська цінність, досягнення світової культури і водночас передбачають захист та самоповагу самотутніх культур різних етнонаціональних спільнот.

Тому, як наголошується у документах ЮНЕСКО, жодну культуру не можна протиставляти одна одній і вважати її “вищою” чи “нижчою” щодо інших. Усі вони унікальні і відображають історію свого народу. Важливо інше — як, якою мірою в них розкривається роль та значення прав і свобод людини, право “людьми зватися”, адже саме в цьому передусім і полягає гуманістична сутність культури. Принципово важливим щодо цього є розгляд проблеми, в першу чергу, у контексті універсальності прав людини. Не випадково у сучасному світі відбувається складний процес усвідомлення людьми того, що вони є особистостями, які володіють об’єктивно належними їм правами, а не гвинтиками, добре вмонтованими в державну машину, що діє поза їх волею. Забезпечення прав людини, рух за права людини не можуть і не повинні обмежуватись ні національними рамками, ні державними кордонами. Причому проблема міжетнічних відносин у контексті універсальності прав людини набуває всебічного значення у світовому співтоваристві. Вона висувається на передній план у всіх поліетнічних державах, бо ж тільки справді вільна і впевнена в собі і в своїх правах людина може стати базою успішного й цивілізованого розвитку суспільства. Взаємозв’язок тут є таким: міжетнічні відносини дедалі більше стають залежними (а нерідко перебувають у найтіснішому зв’язку) від рівня реалізації універсальних прав людини. То ж не випадково міжнародно-правові документи (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти про громадянські і політичні, а також соціальні й економічні права людини 1966 р. та інші) серед найсуттєвіших і найважливіших прав народів (етносів) розглядають право на існування, засуджують геноцид і етноцид (планомірне знищення культури цілого народу), які досить часто траплялись у новітній історії⁶.

⁶ Harrison F. (ed.) *Resisting Racism and Xenophobia: Global Perspectives on Race, Gender and Human Rights*. — Walnut Creek, 2005.

Широковизнаним є також право на самоідентифікацію, тобто визнання самою людиною своєї етнонаціональної належності, вияв своєї власної етнічної самосвідомості. Право на існування включає й визнання з боку держави самого факту існування тієї чи іншої етнонаціональної спільноти, яка ідентифікує себе єдністю етнічного походження, історико-культурною і мовною специфікою. Важливим з цієї точки зору є право етносу (народу) на збереження культурної самобутності, включаючи сферу мови, освіти, культурно-духовної спадщини, традицій, вірувань, звичаїв, культурно-ціннісних орієнтацій. Загальновизнаним також є право народу на суверенітет, самовизначення і самоврядування. Саме ці найсуттєвіші, найголовніші права етносу (народу) спираються і відштовхуються від корінних, фундаментальних індивідуальних прав і свобод людини.

Інша річ, що кардинальному здійсненню прав людини, поряд з іншими чинниками, перешкоджають спроби розділити людей на дві фракції — корінне і некорінне населення, на “своїх” і “чужих”. До “чужих”, як правило, зараховують етнічні групи, національні меншини, іммігрантів тощо. Не можна у зв'язку з цим не звернути увагу на те, що, скажімо. Віденська конференція на найвищому рівні (жовтень 1993 року) прийняла декларацію, в якій наголошується про прихильність плюралістській і парламентській демократії, принципам неподільності та універсальності прав людини, верховенства закону, спільної культурної спадщини, збагаченої самобутністю народів.

Існує пряма залежність між обсягом прав людини, яким володіє державно-політичне утворення, і ступенем гармонійного розвитку міжетнічних, міжобщинних відносин у ньому. Досить важливу роль в цьому розвитку відіграють національні інтереси, котрі усвідомлюються особою і всім народом як нагальні потреби етнонаціонального розвитку. Світова практика переконує, що однією з головних умов стабільності в поліетнічній країні є надання етнічним групам, національним меншинам гарантованих колективних прав і свобод. Масове порушення прав людини викликає гострі соціальні потрясіння, сприяє поширенню міжнаціональних і міжетнічних конфліктів.

І навпаки, забезпечення і захист прав людини, поширення їх серед етнічних спільнот допомагають встановленню неупереджених відносин між корінним населенням та етнічними групами та іммігрантськими общинами. Більше того, для Європейського союзу ці правові норми та умови і є ключем демократії і членства. (Законодавча база ЄС у цій царині складає понад 80 000 сторінок)⁷. З огляду на це можна припустити наявність тенденції в міжнародно-правовому полі, згідно з якою у контексті універсальності прав людини міжетнічні та міжобщинні відносини наповнюються новим змістом. Вони розглядаються не тільки як питання інтеграції мігрантів у їх нову країну, але й те, як суспільство загалом повинно реагувати на присутність великої кількості людей, котрі за своїм етнічним і культурним походженням відмінні від більшості населення.

З цього погляду ідентичність, на нашу думку, варто розглядати саме під кутом зору реалізації прав і свобод людини. Зрештою, ідентичність слід розуміти як сукупність рис, котрі виділяють певні групи людей із кола інших груп і служать окремій особі підставою для віднесення себе до тієї чи іншої групи. Оскільки особа, людина залежно від характеру численних соціальних зв'язків ідентифікує себе в різних сферах, тобто виявляє себе поліідентично, то і її права та свободи перебувають у різних соціальних площинах, на різних соціальних

⁷ Cameron F. The Impact of the EU on Human and Minority Rights: Central and Eastern European Countries and the Newly Independent States. Meeting Report. East European Studies, WWICS. — Washington D.C., Sept., 2005.

рівнях і, природно, вони мають універсальне значення й беззастережно повинні бути в повному обсязі реалізовані.

Права і свободи людини — найуніверсальніші серед існуючих прав і обов'язків, які приймають на себе в зв'язку з ідентифікацією різноманітні суспільні утворення. Іншими словами, незалежно від того, в яких формах особа, людина ідентифікує себе в суспільстві, в тому числі на державно-політичному рівні, вона користується без будь-яких обмежень правами та свободами, які не можуть бути “урізани”. Всі форми ідентифікації людини автоматично тягнуть за собою визнання й забезпечення в повному обсязі її прав та свобод. Безпідставне штучне обмеження чи заборона таких прав і свобод розглядається міжнародно-правовим інструментом як серйозні порушення Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1948 року. Принаймні, тут ми виходимо на співвідношення понять “нація” та “народ” в тому розумінні, що народ стає нацією лише за умови наявності усвідомлення національної ідеї. Саме так розумів це співвідношення С. Дністрянський. “Основний елемент держави — народ, він є джерелом влади в українській державі на основі свого права власності”, — вважав, наприклад, С. Шелухін. На його думку, проблему прав людини та прав народу (нації) можна розв'язати в такий спосіб: “пануючі питання про людську особу, її стан в державі і в суспільстві, їхні взаємовідносини ступінь їхньої свободи й взаємин повинні регулюватись законом про народності в державі, права громадян, права народностей”⁸.

До розуміння саме такого розуміння взаємодії особи, суспільства та народу (нації) ми, на превеликий жаль, ще не дійшли, змагаючись в паперових баталіях — що є вищим, пріоритетнішим — особа чи нація, нація чи народ, народ чи держава і т. д. Відразу зазначимо, що проблема співвідношення прав людини, прав народів та прав національних меншин у науковому плані майже не розроблена, а до останнього часу вона навіть і не ставилася, і лише в останні роки ця проблема привернула увагу науковців.⁹

Зараз же йдеться не просто про розв'язання цього гострого питання, зокрема — прилучення до відповідних міжнародних конвенцій, але й про кінцеву потребу визначитись з “пріоритетами”, які постійно висуваються, зокрема, — “прав людини” та/чи “прав народу” (нації). Акцент на права людини, зрештою, повною мірою відповідає міжнародним документам, в яких основним об'єктом правового захисту є сама людина як найвища соціальна цінність, її права та свобода. Як бачимо, при такому підході долається примат загальнодержавних інтересів, коли держава стояла над людиною, протистояла суспільству. Проте тут є досить вагома “перепона”, яку так і не пододала, зокрема. Конституція України. Йдеться про серйозну данину вже новому стереотипу — абсолютизації пріоритету, в даному випадку прав людини.

Зрештою, вкрай догматизована свідомість не може мислити інакше, як протиставленнями типу “ми — вони”, “або — або”. Між тим, суспільна свідомість все далі і далі схиляється до іншої, більш правильної та точної думки, відмови від будь-якого пріоритету. В даному випадку йдеться про необхідність у взаємодії “право нації на самовизначення” та “право особи на самовизначення” йти шляхом демократизації в суспільстві, розуміючи, що принцип рівноправності та

⁸ Воля. — 1920. — № 11-12. — С. 405.

⁹ Див. *Herrmann P. (ed) Human Beings-between the Individual and the Social.* — N.Y., 2005; *Studdert D. Conceptualizing community: beyond the State and Individual.* — N.Y., 2005; *Lasker G. (ed.) On Individual Freedom and Individual Responsibility: Balancing Society's Requirements and Individual needs // International Conference on System Research.* — Buden-Buden, 2005; *Collective Memory and European Identity: the Effects of Integration.* — London, 2005.

самовизначення нації є необхідною передумовою для повноти здійснення всіх прав та свобод людини. Слід, напевне, шукати вихід не на шляхах розриву, протиставлення прав людини і нації (народу), не визначати пріоритети, як це робиться законодавцями, а йти шляхом їх всебічного врахування, гнучкого сполучення, тобто шляхом демократизації суспільних інтересів. “Пріоритет прав людини”, — наголошує Конституція. А як же тоді ставилися, скажімо, до такого об’єктивного процесу, як етнізація особистості, тобто процесу засвоєння та набуття людиною (націоналом) необхідних для соціалізації якостей та традицій того етносу, до якого вона належить?

На нашу думку, протиставлення особи нації, загалом, недоречне. Адже особу може підтримати передусім саме такий важливий елемент людського буття як нація, етнічність, які можуть надати і надають особі певну комфортність. Саме потяг до національного зможе подолати як неконтрольовану агресивність, так і апатію, страх, злість та втомленість. І тут державних та суспільних зусиль вже недостатньо. Концепція етнонаціонального чинника має передбачати, що становлення свободи, волі особи може відбутися лише життєвим самовизначенням кожної людини, формуванням нової культури особистого буття. Це, з одного боку. З іншого — самоусвідомлення нації як самоцінності дає можливість осмислити і самоцінність кожної людини та водночас визначитися щодо цінностей інших націй. І справді, тільки побувавши в лоні загального, індивід, збагатившись, порівнявши себе з іншими, в змозі оцінити та збагнути неминучу цінність другого, а через нього й самого себе як щось значуще”. Як наголошував С. К’єркегор: “Одиничне вище від загального — за тієї, однак, умови, що одиничне, лише побувавши в лоні загального, виділяє себе, як щось вище”¹⁰.

До того ж, ми подекуди обходимо увагою таку важливу для держави підойму, як національна самовідданість (позитивна морально-політична основа нації, яка характеризує дії людей, що добровільно, без будь-якого примусу присвячують свої вчинки, а нерідко і життя, інтересам та ідеалам нації). Ця національна, точніше, всенаціональна риса притаманна саме періоду бурхливого національного відродження і, що суттєво, — в ній поєднується найбільш вдало, на нашу думку, права нації та права людини. Адже саме національна самосвідомість, самовідданість виступають принципом регулювання взаємин між ними, є основою їх гармонійного поєднання. Чому ж саме? По-перше, як нація, так і особистість, є рівноправними суб’єктами здійснення етнополітики, всебічного задоволення національних інтересів. По-друге, служіння інтересам нації стає органічною потребою лише економічно і політично вільної особистості. По-третє, можливість самоутвердження окремої людини є гарантом національного розвитку. По-четверте, особиста національна самоідентифікація, національне самовизначення людини, утвердження її як націонала стимулює національне самовизначення тієї чи іншої нації (етносу, національної групи). По-п’яте, кожному етносу чи субетносу притаманні тільки йому властиві вірування, цінності, моделі поведінки, які ідентифікують саме особи (націонали), так і етноси (нації). По-шосте, інтереси як особи, так і етносу, пов’язані з емоційним обов’язком. Ця своєрідна система й забезпечує ідентичність у мові, способі буття і т. д. Слушною щодо цього є думка Л. Шкляра про те, що при протиставленні прав людини правам нації не досить коректно звучить сам термін “пріоритет”, запозичений з юридичної термінології, де він має цілком конкретний зміст. Юридична практика свідчить про “пріоритет права”, а не “пріоритет цінностей”, що робить ситуацію досить таки суб’єктивною, адже останні є примхою кожної окремої особи. Зрештою, існують і такі суб’єктивні моменти, котрі роблять справу

¹⁰ К’єркегор С. Страх и трепет. — Л., 1991. — С. 29.

“ієрархії” тих чи інших цінностей приватною думкою особи. “Стосовно ж співвідношення прав, маючи на увазі не їх юридичну, а політичну силу, то ... вони мають перебувати не в ієрархічній залежності, а в гнучкій координації балансу пріоритетів стосовно конкретно історичних умов життя народу і завдань, які він вирішує на тому чи іншому етапі свого існування”¹¹.

Отже, слід орієнтуватися на життєву детермінацію особи, нації та ін. з тим, щоб не перетворити їх у політизовану та ідеологізовану фікцію. І ще один аспект. Саме на нього звернув увагу ще В. Липинський, вказавши на те, що завжди активна меншість, а не пасивна (“українська”) більшість творить держави і нації. Іншими словами, сама поява нації зумовлюється ступенем розвитку особистостей, які її утворюють. Має рацію М. Молчанов, що: “... в теперішній час успіх національно-державного будівництва в Україні може бути гарантований лише тоді, коли всі ми облишимо спроби ідеологічного табування співгромадян, які чимось відрізняються, з використанням соціальних, етнічних, лінгвістичних та інших трафаретів; коли навчимося в кожній людині бачити, насамперед, особистість, а вже потім — представника якої б то не було масової групи. На цьому, до речі, конче потрібно було б загострити увагу “особливо патріотичним” учасникам дискусії про те, що є вищим — нація чи особистість, чия свобода є важливішою. Адже все це було, панове, за відповіддю далеко ходити не доводиться. Свобода завжди персональна, а гідність нації визначається саме тим, як шанується особистість — кожна: чи то патріот, чи космополіт, чи анархіст, не має значення”¹².

Інша справа, що без перетворення особи у свого роду “центр ваги” суспільного життя та активного суб’єкта цього життя, без забезпечення суверенності особистого буття та прав людини, важко та й взагалі неможливо чекати подолання витрат авторитарного режиму, набуття суспільством нових конструктивних імпульсів свого розвитку. Зазначимо, що процес постійних пошуків “пріоритетності” відбиває собою ту обставину, що сама Україна продовжує залишатися країною крайнощів, коли одні й ті ж сили проголошуючи прагнення до громадянської злагоди, водночас борються, причому не проти тих чи інших ідей, а проти носіїв інших ідей, використовують горезвісний синдром ворога для розпалювання загальної ворожнечі та непримиренності до інакомислячих — комуністів, соціалістів, з одного боку, націонал-демократів — з другого, націонал-радикалів — із третього.

Конфронтаційність, непримиренність, крайнощі торжествують і за межами офіційних структур, на рівні буденної свідомості, що найбільш повно відображає діяльність політичних партій та громадсько-політичних об’єднань. Причому це відбувається в умовах, коли загалом людина зневажається, оскільки вона розглядається як іграшка соціально-історичних обставин, як об’єкт маніпуляцій із боку певних політичних сил. дії яких уживаються з політичним радикалізмом, схильністю до використання крайніх засобів політичного впливу, різних форм силового тиску на владу, на суспільство, на саму людину. Це — з одного боку. А з іншого ж гасло “Права людини — понад усе” виливається, на жаль, в недооцінку та й навіть відкидання національного як такого. В обігу побоювання того, що Українська держава, розбудована за національно-етнічним принципом, знову стане тоталітарною, і права громадян не української національності будуть зневажені. Як же тоді бути? Повернутися-таки до відстоювання прав нації? Чи все ж таки підчас відродження української нації її права і права людини здійснювати водночас і в їх повній єдності? Чи “кинути” все на забезпечення всезагального інтересу, розуміючи під ним

¹¹ Шкляр Л. Етнос і соціум. — К., 1999. — С. 77.

¹² Молчанов М. Ідеологія влади: віхи історії // Політологічні читання. — 1992. — № 2. — С. 160.

збереження і розвиток умов існування людини, як можливості її повноцінної самореалізації і загальнолюдських цінностей? Питання це досить складне.

Не слід забувати того, що, скажімо, розвиток західноєвропейських націй був пов'язаний, передовсім, саме з протиріччями між самоідентифікацією індивіда, групами як членами нації (етносів) чи інших груп¹³. Тим більше, що до цього часу своєрідною “білою плямою” продовжує залишатися проблема родової означеності людини, її етноісторичної та соціально-політичної сутності: що вона значить в етносі, державі, чи буде все ж таки спрямовано етнонаціональний та етнодержавницький потоки у бік людського виміру. Слід зазначити далі, що поряд із цим з боку націонал-радикалів висувається черговий “пріоритет” — вже корінної нації. Між тим, нині суверенітет України не тільки включає в себе необхідні економічні атрибути, не тільки об'єктивно вимагає від осіб некорінної національності знання мови, прилучення до культури, традицій народу, який історично мешкає на цій території, але й передбачає необхідність демократичного захисту з боку парламенту та уряду інтересів національних меншин, які проживають в межах країни. Проголошення за таких умов гасла “пріоритету корінної нації”, на наш погляд, політично неминуче веде до міжнаціональних конфліктів. Посилена увага останнім часом до етносу — цього справжнього стрижня життєдіяльності людей — призвела до такого його розуміння, що він, і лише він, визначає лице того чи іншого народу (нації). Він розуміється, подекуди, як вічно наїжачений, підозрілий до інших етносів, вбачає свою мету нібито переважно у боротьбі з “чужими” етносами, претендує на визначальну роль у суспільстві попри державу та її інституції. Негація етнічного в національному, що була властива недавньому минулому, відіграла, мабуть, свою негативну роль, реалізуючись у вип'ячуванні етнічного як деміурга суспільного розвитку. До цього додалися вади буквалістського запозичення, “накладання” західних взірців на українську матрицю, поза власним вітчизняним досвідом, вітчизняної науковою традицією. Тим більше, що державотворчі процеси в колишній УРСР розвивалися та й трактувалися як відповідник державотворчих процесів у колишньому СРСР, а розгляд національної проблематики здебільшого йшов у “фарватері” розгляду нормативної “теорії нації та національних відносин”, без глибокого проникнення як в державознавчу, так і суто етнонаціональну “матерію”. “Права особи та права нації не можна субординувати, — вважає Т. Модуд. — Якщо перевагу віддавати правам особи, ми розчинимо в них права націй: право на самовизначення, державу ... Якщо ж ми вирішимо, що права народів вищі, то неодмінно прийдемо до дискримінації”¹⁴.

Подекуди не враховується, що співвідношення прав людини (громадянина), прав народу (нації) та національних меншин є частиною більш загального питання про співвідношення індивідуальних та колективних прав (в колишньому СРСР теорія колективних прав взагалі відкидалася). Як наголошується в юридичній літературі, вищевказані права нерозривно пов'язані, хоча і різні за своєю природою¹⁵. Право індивіда — це природне право, притаманне йому від народження, одна з головних цінностей людського буття, і як таке воно повинно виступати виміром усіх процесів, що відбуваються в суспільстві, бо порушення природних, уроджених прав людини деформує нормальний розвиток суспільства,

¹³ Sullivan H. Civil Rights and Liberties: Provocative Questions and Evolving Answers. — Upper Saddle River, N.J., 2005.

¹⁴ Modood T., Melott M. (eds.) The Politic Multiculturalism in the New Europe. — London, 1997. — P. 85.

¹⁵ Див.: Weller M. (ed.) The Rights of Minorities in Europe: A Commentary on the European Framework Convention for the Protection of National Minorities. — Oxford, 2005; Erman E. Human Rights and Democracy: Discourse Theory and Global Rights Institutions. — Burlington, 2005; Landman T. Protecting Human Rights: A Comparative Study. — Washington D.C., 2005.

дегуманізує його. Ось чому важко переоцінити значення принципу “людський вимір”, який розробило міжнародне співтовариство в останній чверті XIX ст., що є орієнтиром в тих складних суперечливих процесах, що відбуваються сьогодні у світі. Дедалі більш широкого визнання отримує розуміння прав людини як обмежувача влади держави, що перешкоджає утвердженню авторитарних та тоталітарних режимів. З цієї точки зору, висунення ідеї універсальності прав людини — одне з найбільш великих досягнень людської культури.

Поряд із правами людини (індивідуальними правами) існують, як реальність, колективні права (право народу, право нації, право спільності, асоціації). Вони не є природними правами, оскільки формулюються і кристалізуються в міру становлення інтересів тієї чи іншої спільності, колективу. Вони — не сума індивідуальних прав осіб, що входять в ту чи іншу спільність чи колектив. Вони мають інші якості, що визначаються цілями і інтересами колективних утворень. Однак, якими б різнобічними не були ці права, їх правомірність повинна незмінно проходити перевірку “людським виміром” — правами індивіда. Колективні права не повинні ігнорувати права людини, суперечити їм чи подавляти їх. бо інакше цілі та методи таких суспільностей антигуманні та протиправні. Ось чому колективні права повинні знаходитись з індивідуальними правами у гармонії, перевірятися ними на “якість” та й взагалі при нормальному розвитку процесів самовизначення народів не повинна виникати проблема ранжування індивідуальних та колективних прав, бо ж цивілізоване розуміння самовизначення невід’ємне від принципу непорушності прав людини. Саме тому міжнародно-правові норми відображають неподільність колективного права народу на самовизначення і права окремого індивіда, їх рівнозначність, дають правову основу для їх збалансування. Це впливає, зокрема, із змісту Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, в якому право народу на самовизначення невід’ємне від здійснення всіх прав індивіда, правомірність та легітимність здійснення цього колективного права підтверджується або заперечується ставленням народу, що самовизначається, до права кожної людини незалежно від національної належності, релігійних переконань та ін. Звідси — висока роль принципу збереження прав і свобод людини. Саме тому сьогодні вкрай необхідна чітко визначена система міжнародних механізмів, яка детально визначала б права народів та націй, включаючи контроль за дотриманням права вільно виражати свою національну самобутність та національні почуття як невід’ємний компонент прав людини та її гідності.

Звертає на себе увагу і те, що права нації та права людини під час їх становлення на Заході не “розривалися” і не протиставлялися. Гасло Великої Французької революції “Свобода, Рівність і Братерство!” однаковою мірою було звернене як до народів, так і до людини. Показова в цьому плані й позиція К. Реннера (Шпрінгера), який вважав, що право особи на самовизначення є суттєвим доповненням до всякого права нації на самовизначення. На Заході реалізація права нації та права людини на самовизначення йшла, в основному, паралельно шляху демократизації держави й усіх сторін суспільно-політичного життя. Сьогодні там ця проблема фактично втратила свою колишню гостроту й напруженість¹⁶.

Право нації на самовизначення в основному було реалізоване й практично (за деякими винятками) зняте з порядку денного. Тому сьогодні на Заході говорять не про права нації, а переважно про права людини, маючи на увазі не стільки політичні й національні права, скільки громадянські. У колишніх же тоталітарних і авторитарних державах принцип рівності й самовизначення так і не було реалізовано ні щодо народів, ні щодо людини. Процес реалізації цього принципу в незалежній

¹⁶ Roach S. Cultural Autonomy, Minority Rights, and Globalization. — Burlington, 2005.

Україні та інших пострадянських державах, що розпочався в останні роки, знову загострив дискусію про співвідношення прав людини і нації. Причому частина лідерів національно-радикальних партій віддає перевагу правам нації, зрозуміло тієї, яка є корінною і дала назву державі. Некоректність і потенційна небезпека такого підходу, причому не лише для представників етнічних груп, а й для самої нації, очевидні і подібний підхід розцінюється демократичною громадськістю (вітчизняною і зарубіжною) як націократичний, антидемократичний і зустрічається більш ніж “прохолодне” ставлення урядів та парламентів цивілізованих держав, як і національних меншин та демократичної громадськості власних країн до таких партій. Згідно з іншою існуючою точкою зору, права людини повинні мати пріоритет над правами нації. На цьому наголошує, зокрема Л. Нагорна¹⁷.

На перший погляд, ця точка зору ледь не бездоганна. Однак тут, як у багатьох подібних випадках, викликає сумнів сама спроба розділити і протиставити права нації і права людини. Посилання при цьому на західні демократії, на нашу думку, непереконливі, бо там, як вже зазначалося, питання прав нації в основному було вирішене ще в XIX ст. Не є безспірними і посилання на Декларацію ООН щодо прав людини 1948 року, де в основу покладені права особи. Адже, крім зазначеної декларації, є статут ООН, в основі якого, навпаки — права народів (ст. ст. 1, 55, 56). Більше того, не враховується те, що на ряді сесій Генеральної Асамблеї ООН приймалися спеціальні резолюції щодо права націй і народів. У них, зокрема, наголошувалося, що принцип рівноправності й самовизначення народів є необхідною передумовою для повного здійснення всіх прав і свобод людини і тому повинен поважатися всіма державами. Якщо з теоретичної точки зору теза про пріоритет прав людини може мати право на існування, то з точки зору політичної практики, і особливо щодо незалежних країн колишнього СРСР, вона поки що є не досить коректною і неконструктивною. Адже права народів є сукупними (колективними) правами спільноти, що складається з окремих осіб. Тому вихід слід шукати не на шляхах протиставлення прав людини і нації, обґрунтування пріоритетів, а на шляхах всебічного їх урахування й забезпечення, тобто на шляхах гармонізації інтересів прав нації та прав людини. Цікавою з цього приводу є думка Ван Дюке.

Розглядаючи ліберальні політичні теорії та сучасні вимоги до прав людини, він зазначає, що вони занадто звужені, оскільки здебільшого фокусуються на індивідуальних правах. Деякі фахівці заперечували, що етнічні спільноти та інші групи мають будь-які моральні права саме як спільноти. Ці погляди об'єктивно відображують стурбованість моделюванням внутрішньої політики, яка відкидає концепцію гетерогенності. Стверджується, що в багатьох країнах групи ідентифіковані за расою, мовою чи релігією і мають для цього певні моральні підстави. Саме тому ліберали наголошують на тому, що нації чи народи мають моральне право на самовизначення. Ван Дюке у зв'язку з цим підкреслює, що питання про групові права мають бути ґрунтовно досліджені, а сам взаємозв'язок між правами особи, групи та держави мають бути роз'яснені¹⁸. Французький часопис “Монд” опублікувала у 1999 році досить цікаву статтю “Основна дилема: вхід та вихід”. Йдеться про двох людей, які мають протилежні проблеми: один хоче отримати вигоди від французького громадянства, але не може ідентифікувати себе як француз, і тому не може отримати громадянство. Це людина з Північної Африки. Інша людина — корсиканський націоналіст не хоче французького

¹⁷ Нагорна Л. Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми/ Проблеми інтеграції кримських репатріантів в Українське суспільство. — К., 2004. — С. 110.

¹⁸ Duke V. The Individual, the State and Ethnic Communities in Politics. — N.Y., 1999. — P. 85.

громадянства і не ідентифікує себе з ним. Хоча французьке громадянство дає йому багато вигод, він самоідентифікує себе радше як корсиканець, ніж француз. Перший хоче ввійти, інший хоче вийти. Перший думає шлунком, інший — серцем. Це красномовний приклад про різні уявлення стосовно прав людини, громадянства та ідентичності¹⁹. В свою чергу, В. Норман вважає так: крайнощі сходяться (мається на увазі лібералізм та етнонаціоналізм). Якщо відповідальне рішення може приймати особа, то такі можливість має і група їй подібних. Отже, група є “колективною особою”, а держава являє собою союз осіб та груп, який має ґрунтуватися на згоді. Якщо згода втрачається, то в будь-якій групі є повне право та надія на створення власної держави²⁰.

Привертають увагу думки, висловлені щодо цього політичними психологами. Держави, на їх думку, — це традиційні суб'єкти міжнародного права, а індивіди мають певні особливості права, групи ж, в основному, ігноруються і дедалі більше типово розглядаються як розширене поняття особи. Отже, права груп — це сума прав особи²¹. Теоретико-методологічний аналіз матеріалу дає змогу зробити такий висновок: сполучення саме у концепті “демократія” етнічності та громадянськості, на наш погляд, якраз і втілюється в ідеї національного самовизначення. Саме розвиток демократії, на думку С. Каспе, змушує народи прагнути політичної самостійності²². “Нація взагалі дуже зобов'язана демократії, — наголошував О. Бочковський. — Адже національна ідея та злагода є її кривною дитиною. Під захистом демократії постали новочасні національні рухи. Свою первісну ідеологію вони черпали з теорії демократії. Демократія дозволила не злити поняття “народ” і “нація”. Тільки в існуванні демократії має нація забезпечену повноту свого розвитку”²³. Зрештою, у світовій літературі звертається особлива увага саме на глибинний взаємозв'язок демократичного та національного²⁴. Варто наголосити на тому, що реалізація прав особи — це основоположний принцип демократії. Але в реалізації прав особи, індивідуальних прав людини важливо утверджувати і її групові, колективні етнонаціональні права. Ми маємо передавати наступним поколінням унікальну самотність особи та нації збагачувати її за рахунок інтеграції життя і співтворчості. Саме тому автономістські теорії вільного індивіда ліберального суспільства мають бути доповнені правами груповими, національними, характерними для традиційного суспільства. Водночас переходити від однієї шкали цінностей до іншої — означає нашкодити стану духу як особи, так і нації (етносу). При цьому нам ближчою є вітчизняна традиція, що розуміє націю як етнокультурне утворення, прив'язане до певної території, зі своїми традиціями, звичаями, моральністю. І тут вкрай важливо, на наш погляд, не упустити національну, соціальну, політичну, регіональну та територіальну приналежність та пріоритетність кожної людини. А виходячи з цього — і специфіку ставлення людини до тих чи інших національних цінностей, її самопочуття. Зрештою, стрижнем державної етнонаціональної політики має виступати, на наш погляд, реалізація саме колективних прав людини, що й повинно призвести до формування громадянського

¹⁹ Hintjens H. Individual and Collective Rights: Minorities and Mislplaced. Metaphors of Selfhood. — Bristol, 1999. — P. 4.

²⁰ Norman W. Democracy and Communal Self-Determination. — N.Y., 2004. — P. 49.

²¹ Political Psychology. — 2000. — #1— vol. 20. — March. — P. 74.

²² Национализм и космополитизм в современном мире. — М., 1993. С. 171.

²³ Бочковський О. Наука про націю та її життя. — Нью Йорк, 1958. — С. 22.

²⁴ Що ж до проблеми взаємозв'язку демократичного і національного див.: Juan J. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. — N.Y., 2005. — P. 6; Fukuyama F. The Primacy of Culture. — P. 320-327; Hellman J. Winners Take All. The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transition. — N.Y., 2004. — P. 203-234; Rowen H. The Underneath the “Third Wave”. — N.Y., 2004. — P. 307-319; Shmitter Ph. Dangers and Dilemmas of Democracy. — P. 76-93.

суспільства та зняти всілякі обмеження на шляху діяльності людини, відкривати їй реальні можливості для забезпечення повноцінного соціально-політичного та культурного розвитку в державі. А остання якраз і повинна піклуватися про збереження етнонаціонального життя, суспільства загалом, та, звичайно, і життя окремої людини. Водночас саме це і є складовими життєдіяльності всієї держави. Саме тому найвищою суспільною метою є розвиток державності, в якій буде забезпечена свобода та рівноправність людей, незалежно від національної приналежності та території проживання.

Відтак, вищою цінністю особа може почувати себе, якщо такою вважає її держава, якщо саме такою є державна політика щодо людини. Тобто, ми маємо своєрідне замкнуте коло: людина — етнос — держава — людина. І держава повинна включити всі важелі, весь свій потенціал для захисту життя людини, для захисту життя етносу, для захисту життя суспільства та держави. Людина — це найвища цінність: зі своїми інтересами, зі своєю національністю, зі своєю державністю. Саме тому державну політику повинен визначати суверенітет життя, право на життя, причому не лише у фізичному, а й у соціально-моральному, бо ж навіть — етнічному смислі (етнонаціональний статус особи). Д. Маттерн стосовно цього справедливо вважає, що проблема самовизначення — це, перш за все, проблема розвитку, і якщо нація чи народ розвиваються благополучно, то можна казати, що вони використовують право на самовизначення, не зважаючи на те, чи є народ чи нація залежними чи незалежними, тобто знаходяться в складі іншої держави²⁵. Зрештою, сама постановка питання про “пріоритет прав і свобод людини і громадянина” передбачає визначення пріоритету над ким або чим. Напрошується висновок, що він (пріоритет) має місце стосовно прав і свобод будь-якого соціального утворення (групи, суспільства в цілому, держави).

На наш погляд, про пріоритет прав і свобод можна вести мову лише тоді, коли він буде актуалізований, тобто матиме реальну форму буття, якою, як відомо, може бути лише взаємодія. Тому там, де має місце взаємодія прав і свобод людини і громадянина з правами і свободами будь-яких соціальних утворень, завжди права і свободи людини і громадянина матимуть пріоритет над правами і свободами взаємодіючої сторони. Отже, з цієї взаємодії випливає, що переважаючі права і свободи людини і громадянина завдяки цьому нейтралізують і, таким чином, зводять фактично нанівець права і свободи іншої сторони, тобто перевага в межах взаємодії однієї сторони перешкоджає прояву прав і свобод іншої. Але головне полягає у тому, що принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина не лише не впливає з ідеї демократичної правової держави, а навпаки — суперечить їй. Адже право є таким специфічним відношенням між людьми, що відбиває стан справедливості, тобто таким, що не допускає і не може допускати ніяких пріоритетів і переваг. Тому там, де йдеться про пріоритет прав і свобод, там не може бути самого права, оскільки право несумісне з пріоритетами. А це означає, що і словосполучення “пріоритет прав і свобод” алогічне. Безперечно, владними засобами можна наділити перевагами будь-який суб’єкт, але це ніякого відношення до права не матиме. Нове суспільство, на думку Т. Метельової, вимагає вільної людини, але вільної не від духовності і родових цінностей, а від усякого невільництва, незалежності від родової стихії, не від культури, а від системності. Важливо стверджувати націю через особистість і залучення до вселюдських цінностей, а особистість — через її зрощення з нацією і співвіднесеність зі світом і Богом. Зрештою, і вселюдські цінності стверджуються як такі, що живуть і творяться лише через націю та особистість.

²⁵ Nuttern J. Taking Identity Seriously // Cooperation and Conflict. — Vol. 35. — # 3. — P. 79.